

معناشناسی مفهوم «احسان» در قرآن کریم بارویکرد ساختاری

حسین شجاعی^۱: دانشجوی دکتری قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق (ع)
محمد حسین اخوان طبسی: دانشجوی دکتری قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم

سال یازدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، صص ۱۱۵ - ۱۳۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۸/۲۴

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۷

چکیده

از مفاهیم محوری در حیطه اخلاق فردی و اجتماعی، احسان و نیکی کردن است که خداوند متعال در قرآن کریم بدان توجه ویژه ای دارد. احسان مفهومی است دارای تنوع معنایی و گستردگی در مصادیق و همین امر ضرورت مطالعه‌ای معناشناختی برای تبیین ابعاد گوناگون کاربرد آن در قرآن کریم را نمایان می‌سازد. در این پژوهش تلاش شده تا بر پایه روش معناشناسی ساختاری، هم‌نشینان و جانشینان، مفهوم «احسان» در قرآن استخراج شده تا از این طریق دسته‌بندی از ابعاد گوناگون احسان در قرآن ارائه گردد. بر این اساس، در قرآن درباره مصادیق گوناگون احسان، پذیرندگان آن، شروط مقبولیت آن و آثار دنیوی، اخروی و الهی آن سخن به میان آمده است. همچنین احسان در قرآن کریم تنها به معنای کمک مالی به نیازمندان یا حتی عام‌تر از آن، مطلق انجام کارهای نیک نیست. بلکه احسان نزد خدای متعال جایگاهی بسیار والا دارد و با رعایت شروطی می‌تواند انسان را به نهایت کمال که همانا رضای الهی است برساند.

کلید واژه‌ها: احسان، معناشناسی ساختاری، هم‌نشینی و جانشینی، قرآن کریم

۱. مقدمه

از جمله فضایل ارزشمندی که تمامی ادیان به ویژه اسلام به آن توجه دارند مفهوم احسان می باشد. احسان و نیکی که از نخستین روز آفرینش آدمی در همه ابعاد زندگی انسان مطرح بوده با طلوع خورشید درخشان اسلام، به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی و پر بسامد در فرهنگ و اندیشه اسلامی از جمله قرآن کریم بازتاب گسترده ای یافته است. به رغم چنین بازتاب گسترده ای از مفهوم احسان در معارف اسلامی اما تصویر و تعریف روشنی از مفهوم و مصادیق آن ارائه نشده است. این امر در موارد زیادی موجب شده تا میان معانی مختلف احسان نوعی در هم آمیختگی ایجاد شود که غفلت از مصادیق گوناگون آن را در پی داشته باشد و معنای آن را بسیار محدود به ذهن متبادر کند. در این پژوهش تلاش می شود تا مفهوم احسان مبتنی بر رویکرد معناشناسی ساختاری کاوش شود تا گستره معنایی و مصادقی این مفهوم در قرآن مشخص گردد.

معناشناسی ساختاری که آغاز آن را با اندیشه های فردینان دو سوسور^۱، ارائه شده در درس نامه های چاپ شده پس از وفاتش یعنی کتاب «دوره زبانشناسی عمومی»^۲ می دانند، یکی از مکاتب پرسابقه معناشناسی است. در نگاه این مکتب، زبان به مثابه شبکه ای پیچیده و در هم تنیده از روابط جانشینی و همنشینی میان واژگان است. روابط همنشینی در معناشناسی ساختاری به آن دسته از روابط اشاره دارد که معانی حاضر در یک عبارت در محور افقی و در سطح ترکیب با یکدیگر برقرار می کنند. روابط جانشینی به روابطی اشاره می کند که موجب انتخاب یک معنا از درون یک الگو و سیاق و عدم توجه به باقی معانی آن الگو می شود؛ معانی ای که فی الجمله قابلیت جایگزینی با معنای حاضر در محور همنشینی را داشته اند.

همانطور که پیشتر گفته شد، معناشناسی ساختاری از طریق مطالعه روابط همنشینی^۳ و جانشینی^۴، امکان ترسیم شبکه معنایی پیرامون واژه مورد نظر را فراهم می کند. از این رو، در قدم اول روابط همنشینی احسان در قرآن کریم استخراج شده و مقوله بندی خواهند شد. در قدم بعد نیز به سراغ روابط جانشینی و روابط تضاد این مفهوم قرآنی رفته و مهم ترین جانشینان و متضادهای آن را تعیین خواهیم کرد.

۱. Ferdinand de Saussure .

۲. Course in General Linguistics (1916). این کتاب به فارسی توسط دکتر کورش صفوی با نام «دوره زبان شناسی عمومی» ترجمه شده است.

۳. Syntagmatic .

۴. Paradigmatic .

۲. ریشه‌شناسی احسان

واژه «احسان» مصدر باب افعال از ریشه «حسن» به معنی زیبایی و نیکویی می‌باشد و احسان نیز به معنای نیکویی کردن است. (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۳۴) احسان و حسن به معنای زیبا و نیکو در دادن چیزی نیز آمده است. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۲۲۳) این واژه ریشه تک معنایی دارد و متضاد زشتی (قبیح) است. (ابن فارس، بی تا، ص ۵۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۱۱۴).

حُسن و مشتقات آن از جمله «حسنه»، «حَسَن»، «حَسَنی» و «محسن» و «حسنت» و «أحسن» در موارد متعددی از آیات قرآن به کار رفته است. واژه حُسن و مشتقات آن، وصف آن دسته از امور دینی و یا دنیایی قرار می‌گیرند که به سبب داشتن گونه‌ای از زیبایی عقلی، عاطفی، حسی و مانند آن می‌تواند با برانگیختن احساس خوشی، رضایت، زیبایی و تحسین در انسان، او را به خود جذب کند و با غرض و هدف مورد نظر موافقت و سازگاری داشته باشد. پس حُسن عبارت است از؛ هر چیزی که بهجت آورد و انسان به سوی آن رغبت نماید (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۳۷). از امام (ع) پرسیدند احسان چیست؟ فرمود: «احسان آن است که با مردم با نیکویی مصلحت کند و وقتی چیزی از او خواستند برای آنان فراهم کند تا ناراحت نشوند.» (طریحی، ۱۳۷۵، ص ۲۲۲). از منظر ریشه‌شناسی، واژه احسان، صورت باب افعال از ریشه ثلاثی «حَسَن» است. از آنجا که معنای اصلی باب افعال، «تعدیه» است، بنابراین معنای احسان باید «حَسَن» کردن چیزی باشد. اما حُسن دارای معنایی در ریشه خود است که توجه به این معنا، در فهم و تفسیر هر چه بهتر «احسان» در قرآن کریم سودمند است.

حَسَن در زبان عربی، معادل ریشه «حشن» در زبان‌های سامی است و سین آن به شین تبدیل شده است. چنین تبدیلی در زبان‌های سامی بسیار رایج است. در زبان عبری، کلمه חֲשֵׁן (hšēn) و در زبان آرامی، واژگان חֲשָׁן (hšan) و חֲשָׁן (hūšan) به معنای سینه‌بند مقدسی است که کاهن اعظم یهود به هنگام انجام اعمال مذهبی بر تن می‌کند. (Gesenius, 1939, p365; Jastrow, 1903, vol1, p441). اما وجه اشتقاق این کلمات نامعلوم است و سامی‌شناسان نیز رابطه‌ی این معنای عبری و آرامی را با حسن و زیبایی در عربی نتوانسته‌اند توضیح دهند. (نک: Gesenius, 1939, p365).

در زبان حبشی ردپای روشن تری برای ریشه حَسَن دیده می‌شود. در زبان حبشی کلاسیک (گعزی^۱)، واژه hasen به معنای «پروانه» است. همین معنا است که در زبان عربی، موجب پیدایی واژه «حَسُون» به معنای پرنده‌ی کوچک و رنگارنگ شده است. (Dillmann, 1865, p93).

بدین ترتیب باید گفت: در زبان‌های سامی، معنای خوبی و زیبایی در ریشه حَسَن یافت نمی‌شود. اما از داده‌های بالا می‌توان نتیجه گرفت؛ معنای این ریشه پیش از آنکه خوبی و زیبایی باشد، معنای پروانه یا پرنده‌ی کوچک و رنگارنگ بوده است که در صورت تکیه بر این ریشه‌شناسی، ماده حسن در اصل به معنای رنگارنگ بوده است. سپس معنای زیبایی دیداری و بصری را پیدا کرده است و بعد از آن، با یک

توسعه معنایی^۱، معنای زیبایی به طور عام را یافته است. آخرین مرحله از تحول معنایی این ماده نیز تعمیم به معنای پسندیدگی و مطلوبیت است. یعنی هر آنچه که مطابق یک نظام هنجاری (چه اخلاقی و چه قانونی)، پسندیده و ملائم طبع باشد (پاکتچی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱). معنای زیبایی ظاهری و بصری را می‌توان در این آیه از قرآن کریم مشاهده کرد: «لَا يَجِلُّ لَكَ الْإِنْسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبْدَلَ بِهِنَ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْبَجَكَ حُسْنُهُنَّ...» (احزاب/۵۲) (ای رسول) بعد از این (زنان) دیگر نه عقد هیچ زن بر تو حلال است و نه مبدل کردن این زنان به دیگر زن هر چند از حسنشان به شگفت آیی و بسیار در نظرت زیبا آید...». در این آیه منظور از حُسن زن، زیبایی ظاهری و جمال او است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۷، ص. ۳۹۲).

معنای پسندیدگی و ملائمت با طبع نیز در قرآن کریم به کار رفته است. به عنوان نمونه، می‌توان به این آیه اشاره کرد: «خَالِدِينَ فِيهَا حَسَنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا» (فرقان/۷۶) «جاودانه در آنند که نیکو قرارگاه و جایگاهی است». اما بیشترین کاربردهای این ریشه مربوط به آخرین مرحله از تحول معنایی حُسن، یعنی معنای مطلوبیت هنجاری و اخلاقی است که همان معنای «خوب بودن» است. همین معنای خوب بودن در ماده حسن، به باب افعال رفته و واژه احسان را به معنای خوبی کردن و کار را خوب انجام دادن ساخته است. (پاکتچی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱).

۳. مفاهیم همنشین احسان

اکنون به کشف و استخراج همنشین‌های احسان در کاربردهای قرآنی خواهیم پرداخت و سپس این همنشین‌ها را مقوله‌بندی خواهیم کرد. اما پیش از ورود به مرحله عملیاتی، لازم است روش کشف مفاهیم همنشین و اقسام روابط همنشینی را مرور نماییم.

۳-۱. روش کشف مفاهیم همنشین

واژه همنشین عبارت است از؛ واژه‌ای که در کنار مفهوم مورد نظر، در زنجیره کلامی به کار رفته و با آن نوعی از ارتباط معنایی را برقرار کرده است. از همین رو بحث «روابط معنایی»^۲ در معناشناسی ساختاری اهمیت اساسی دارد.

در سنت معناشناسی، بحث روابط معنایی میان دو واژه، بحثی دیرپا است. معناشناسان در این حوزه روابطی نظیر هم معنایی، هم آوا-هم نویسی، چند معنایی، تضاد، شمول معنایی و ... را مطرح می‌کنند (صفتی، ۱۳۹۰، فصل ۴، صص ۹۷-۱۲۵). اما اشکال این جاست که این گونه مطالعه، درباره دو واژه مستقل و مجرد از ساختار متن، کمکی به درک نظام ساختاری متن نمی‌کند. بدین منظور نیاز است گونه شناسی جدیدی از روابط معنایی صورت گیرد که هم برخاسته از نظام ساختاری زبان (در اینجا متن قرآن) باشد و هم پژوهشگر را در درک روابط شبکه‌ای و ساختاری متن یاری رساند. این گونه شناسی جدید از روابط معنایی در پروژه‌های تحت عنوان «نظام‌واره شبکه معنایی قرآن

کریم» در مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع) و با مدیریت علمی دکتر احمد پاکتچی صورت گرفته است (پاکتچی، احمد، ۱۳۹۱، جزوه گنجوازه قرآن کریم، ساختار معنایی بر اساس یک رابطه شبکه‌ای، مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع)).

در این گونه‌شناسی جدید، سه نوع رابطه معنایی را می‌توان باز شناخت:

۱. روابط لفظی که محوریت در آنها با لفظ است. مانند ترادف و اشتراک لفظی.
۲. روابط نحوی که حاصل قرارگیری دو واژه در یک ساختار نحوی مشترک است. مانند رابطه فعل و فاعل، فاعل و مفعول و ...

۳. روابط معنایی که خود مشتمل بر سه گونه هستند: رابطه اشتدادی (آنجا که دو معنا هم راستا و مقوم یکدیگرند)، رابطه تقابلی (آنجا که دو معنا یکدیگر را نفی کرده و تضعیف می‌کنند)، رابطه توزیعی (آنجا که دو مفهوم در کنار هم، یک حوزه معنایی را تقسیم کرده‌اند) (سلمان نژاد، ۱۳۹۱، صص ۱۷-۱۸)

گفتنی است روابط همنشینی معنایی - معنایی (اشتدادی، تقابلی و توزیعی) که روابط معنایی صرف را شامل می‌شود، به تنهایی می‌تواند به کشف واژگان هم حوزه با مفهوم مورد نظر ما منجر شود. بنابراین همنشینی‌هایی که این نوع رابطه را با مفهوم مورد نظر برقرار می‌کنند، با آن درون یک «حوزه معنایی»^۱ قرار دارند. درحالی که روابط مکملی به تنهایی، منجر به روشن شدن حوزه معنایی نمی‌شود؛ بلکه برای کشف واژگان حوزه معنایی از طریق روابط مکملی، لازم است روابط جانشینی آن‌ها نیز در نظر گرفته شود (دهقان، ۱۳۹۷، ص ۱۵).

۱-۱-۳. مراحل عملیاتی در مطالعه روابط همنشینی

به عنوان نخستین گام در مطالعه‌ی روابط همنشینی واژه‌ی احسان، لازم است تمام کاربردهای این واژه در قرآن کریم استخراج شود. در واقع، تمام آیاتی که واژه احسان در آن‌ها به کار رفته است، جمع‌آوری می‌شوند. در گام دوم، واژگانی که همشین واژه محوری مورد نظر (در این جا احسان) هستند، شناسایی می‌شوند. واژگان همشین در واقع، واژگانی هستند که با واژه احسان، یکی از انواع روابط معنایی را برقرار کرده باشند. در گام سوم، پس از آن که واژگان همشین احسان، شناسایی و استخراج شد، می‌توان به گونه‌شناسی و مقوله‌بندی این واژگان اقدام کرد. مقوله‌بندی همشین‌ها، ابعاد گوناگون مفهوم احسان در قرآن کریم را روشن می‌سازد و در کی جامع از این مفهوم در پیش‌روی ما قرار می‌دهد.

۲-۳. همشین‌های احسان در قرآن کریم

به عنوان گام نخست، پس از احصاء تمام کاربردهای احسان در آیات قرآن کریم، همشین‌های این واژه که با آن یکی از روابط مذکور را برقرار کرده‌اند، در جدول زیر به تفصیل آورده شده‌اند. در این جدول تلاش شده، همشین‌ها به صورت حداکثری شناسایی شده و آورده شوند. در ستون «نوع رابطه همنشینی»، نوع رابطه احسان با همشین مذکور ذکر شده است:

جدول ۱: هفتاد و نه واژه احسان در قرآن کریم

ردیف	سوره/آیه	واژه ۱	واژه ۲	نوع رابطه همنشینی	متن آیه
۱	بقره/ ۸۳	احسان	بالوالدین	مکملی (جار و مجرور، متعلق به احسان)	وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدِينَ إِحْسَانًا وَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ النِّسَاءِ وَ الْمَسْكِينِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ ...
۲		...	ذی القربی	-	
۳		...	الیتامی	-	
۴		...	المساکین	-	
۵		احسان بالوالدین ...	لا تعبدون الا الله	اشتدادی	
۶	بقره/ ۱۱۲	محسن	اسلم وجهه لله	اشتدادی	بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُخْشِعٌ فَلَهُ أَجْرٌ هُوَ عِنْدَ رَبِّهِ وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ
۷		محسن	فله أجره عند ربّه	مکملی (شرط و جزاء)	
۸		...	لا خوف عليهم	مکملی (شرط و جزاء)	
۹		...	لا هم يحزنون	مکملی (شرط و جزاء)	
۱۰	بقره/ ۵۸	نزید	المُحْسِنِينَ	مکملی (فعل و مفعول)	وَ إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَ رَعَدُوا أَنَّكُمْ إِيَّائِنَا تُعَذَّبُونَ فَذَلَّلْنَا بِرَأْسِنَا إِيَّاهُمْ فَدَخَلُوا فِيهَا وَ اسْتَغْنَوْا
۱۱		غفران خطایا	المحسنین	-	
۱۲	بقره/ ۱۷۸	آداء	بِإِحْسَانٍ	مکملی	أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ ... فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَ آدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ...
۱۳		معروف	إحسان	اشتدادی	
۱۴	بقره/ ۱۹۵	أَحْسِنُوا	أَتَّقُوا	اشتدادی	وَ أَتَّقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
۱۵		يُحِبُّ	المُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	
۱۶	بقره/ ۲۴۹	تَشْرِيحٌ	بِإِحْسَانٍ	مکملی	الطَّلَاقُ مَرْتَانٍ فَأِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ ...
۱۷		معروف	احسان	اشتدادی	
۱۸	بقره/ ۲۳۶	متاعا بالمعروف	المحسنين	اشتدادی	لَا خِيَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقَتِ الْمَسَاءُ مَا لَمْ نَمْسُوهُنَّ أَوْ نَفَرْنَا مِنْهُنَّ فَرِيضَةٌ وَ مَتَّعُوهُنَّ عَلَى النُّبُوحِ قَدْرَهُ وَ عَلَى الْمُقْتَرِ قَدْرَهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ
۱۹	آل عمران/ ۱۳۴	يُحِبُّ	المُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ الْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
۲۰		الذين ينفقون ...	المحسنين	اشتدادی	
۲۱		الكاظمين الغيظ	المحسنين	اشتدادی	
۲۲		العافين عن الناس	المحسنين	اشتدادی	
۲۳	آل عمران/ ۱۴۸	يُحِبُّ	المُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	فَاتَاهُمُ اللَّهُ نَوَابَ الدُّنْيَا وَ حُسْنُ نَوَابِ الْآخِرَةِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
۲۴		فَاتَاهُمُ اللَّهُ نَوَابَ الدُّنْيَا وَ حُسْنُ نَوَابِ الْآخِرَةِ	المحسنين		
۲۵	آل عمران/ ۱۷۲	احسنوا	اتقوا	اشتدادی	الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَ اتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ
۲۶		استجابوا لله و الرسول	أحسنوا	اشتدادی	
۲۷		الذين أحسنوا	أجر عظيم	مکملی (خبر مقدم و مبتدای مؤخر)	
۲۸	نساء/ ۳۶	إحساناً	بالوالدین	مکملی	وَ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ بِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسْكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْجَارِ الْجَنَبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَ آتِ السَّبِيلَ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا
۲۹		احسان	بذی القربی	-	
۳۰		...	الیتامی	-	
۳۱		...	المساکین	-	

ردیف	سوره/آیه	واژه ۱	واژه ۲	نوع رابطه همنشینی	متن آیه
۳۲		الجار ذی القربی	"	"	
۳۳		الجار الجنب	"	"	
۳۴		الصاحب بالجنب	"	"	
۳۵		ابن السبیل	"	"	
۳۶		ما ملکت ایمانکم	"	"	
۳۷	اعبدوا الله ...	احسان بالوالدین	اشتدادی		
۳۸	نساء/ ۶۲	إِحْسَانًا	تَوْفِيقًا	اشتدادی	فَكَتَبَ إِذَا صَابَتْهُمْ مِصْبَةٌ بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيَهُمْ ثُمَّ جَاؤُكَ يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّ زَئِجَنَا الْأَخْسَانُ وَتَوْفِيقًا
۳۹	نساء/ ۱۲۵	أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ	مَحْسَن	اشتدادی	وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّعَمَلَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا
۴۰	نساء/ ۱۲۸	تُحْسِنُوا	تَتَّقُوا	اشتدادی	وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَنتِهَا نُشُورًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسَ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا
۴۱		الصلح	تحسنا	مصادق	
۴۲	مائده/ ۱۳	يُحِبُّ	لِمُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	... وَ لَا تَزَالُ تَطَّلَعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
۴۳		اعف	محسین	اشتدادی	
۴۴		اصفح	محسین	اشتدادی	
۴۵	مائده/ ۸۵	جَزَاءُ	لِمُحْسِنِينَ	مکملی مضاف الیه	فَأْتَابَهُمُ اللَّهُ بِمَا قَالُوا جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ
۴۶		جنات تجری ...	المحسین		
۴۷	مائده/ ۹۳	يُحِبُّ	لِمُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
۴۸		اتَّقُوا	أَحْسِنُوا	اشتدادی	
۴۹	انعام/ ۸۴	نَجْرِي	لِمُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَ نوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمَنْ ذُرِّيَّتَهُ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ وَ أَيُّوبَ وَ يُوسُفَ وَ مُوسَى وَ هَارُونَ وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ
۵۰		هدینا	المحسین		
۵۱	انعام/ ۱۵۱	إِحْسَانًا	بِالْوَالِدَيْنِ	مکملی	قُلْ تَعَالَوْا أَنَا مَا حَرَّمَ رَبِّي كُفْرُكُمْ بِالْوَالِدَيْنِ وَ شَيْئًا وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ...
۵۲		احسان بالوالدین	لاتشركوا به شیئا	اشتدادی	
۵۳	اعراف/ ۵۶	رَحِمَتِ اللَّهُ	لِمُحْسِنِينَ	مکملی	وَ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَ ادْعُوهُ خَوْفًا وَ طَمَعًا إِنَّ رَحِمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ
۵۴		لاتفسدوا	المحسین	تقابلی (احسان) افساد	
۵۵	اعراف/ ۱۶۱	سَزَيْدٌ	لِمُحْسِنِينَ	مکملی فعل و مفعول	وَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَ كُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَ قُولُوا حِطَّةً وَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَقَرٌ لَكُمْ حَطْبَاتِكُمْ فَسَزَىٰ لِمُحْسِنِينَ
۵۶		نغفر لكم خطيئاتكم	المحسین		
۵۷	توبه/ ۹۱	نصحو الله ورسوله	المحسین	اشتدادی	لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَ لَا عَلَى الْمُرْضِيِّ وَ لَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ
۵۸	توبه/ ۱۰۰	اتَّبِعُوهُمْ	بِإِحْسَانٍ	مکملی فعل و حال	وَ السَّابِقُونَ الْأُولُونَ مِنَ الْأُمَّهَاتِ مِنَ الْأَنْصَارِ وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ
۵۹		اتباع باحسان	رضی الله عنهم و رضوا عنه	مکملی (مبتدا و خبر)	
۶۰		اتباع باحسان	أعد لهم جنات ...		
۶۱	توبه/ ۱۲۰	اُجْرٌ اِكْتَبَ لَهُمْ عَمَلٌ صَالِحٌ	لِمُحْسِنِينَ	مکملی	مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ مِنْ حَؤْلِهِمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَ لَا يُزْعَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَ لَا لَبَئٌ وَ لَا مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا يَطْؤُونَ مَوْطِنًا يَبْتَغِ الْكُفَارَ وَ لَا يَبْتَالُونَ مِنْ غَدُوِّ نَبَلًا إِلَّا كَتَبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

ردیف	سوره/آیه	واژه ۱	واژه ۲	نوع رابطه همنشینی	متن آیه
۹۳	قصص/ ۷۷	آتیناه حکماً و علماً أَحْسِنَ	المحسینین	مکملی (جار و مجرور و متعلق)	وَإِنْتَعِمْ فِيمَا آتَاكُمُ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسُوا نَصِيبَ مِمَّا آتَاكُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَأَحْسِنَ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ وَلَا تَبْغُوا الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُنْفِسِينَ
۹۵		أَحْسِنَ	لانبع الفساد	تقابلی (احسان- افساد)	
۹۶	عنکبوت/ ۶۹	جاهدُوا فِينَا	المُحْسِنِينَ	اشتدادی	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَجٌ لِلْمُحْسِنِينَ
۹۷		لنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا	المحسینین	مکملی	
۹۸		إِنَّ اللَّهَ	لمع المحسینین	مکملی (اسم و خبر ان)	
۹۹	لقمان/ ۳-۲	هدى وَرَحْمَةً	للمُحْسِنِينَ	مکملی	تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ. هَدَى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ
۱۰۰		آيَاتُ الْكِتَابِ	هدى... للمحسینین	مکملی	
۱۰۱	لقمان/ ۲۲	يُسَلِّمُ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ	مُحْسِنٌ	اشتدادی	وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ
۱۰۲		محسن	استمسک بالعروة الوثقی	مکملی (شرط و جزاء)	
۱۰۳	احزاب/ ۲۹	خواستن خدا، رسول و دار آخرت	للمُحْسِنَاتِ مَنكُنَّ	اشتدادی	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا الْوَأحَاتُ إِنَّ كُنْتُمْ تُرَدُّنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَرَبِّهَا... وَإِنَّ كُنْتُمْ تُرَدُّنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مَنكُنَّ آجراً عَظِيماً
۱۰۴		للمحسِنات	أجر اعظيماً	اشتدادی	
۱۰۵	صافات/ ۷۹-۸۰	سلام على ...	المحسینین	مکملی	سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ. إِنَّا كَذَلِكُمْ نَجِّزِي الْمُحْسِنِينَ
۱۰۶		اطاعت امر خدا	المحسینین	اشتدادی	
۱۰۷	صافات/ ۱۰۴-۱۰۵	نجات اسماعیل از ذبح	نجزي المحسینین	اشتدادی	وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ. قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكُمْ نَجِّزِي الْمُحْسِنِينَ
۱۰۸	صافات/ ۱۰۹-۱۱۰	سلام على ...	المحسینین	مکملی	سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ. كَذَلِكُمْ نَجِّزِي الْمُحْسِنِينَ
۱۰۹	صافات/ ۱۱۳	محسن	ظالم	تقابلی	وَبَارِكْنَا عَلَيْهِ وَ عَلَى إِسْحَاقَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِمْ
۱۱۰	زمر/ ۱۰	أَقْوَا	أَحْسَنُوا	اشتدادی	قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ آرَضَ اللَّهُ وَاسِعَةً إِنَّمَا يُؤْفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ
۱۱۱		لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا	حسنة في هذه الدنيا	مکملی خبر مقدم و مبتدا مؤخر	
۱۱۲		الذین أحسنوا	الصابرون	اشتدادی	
۱۱۳	زمر/ ۳۴	جزاء: لهم ما يشاؤون عند ربهم	المُحْسِنِينَ	مکملی	لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ
۱۱۴	احقاف/ ۱۲	ظلموا	المُحْسِنِينَ	تقابلی	
۱۱۵	احقاف/ ۱۵	بِوَالِدَيْهِ	إِحْسَانًا	مکملی	وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً وَ هَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِمَا نَزَّلْنَا بِهَا عَلَى لُبْدِكُمْ وَ ظَلَمُوا وَ بُشِّرِي لِلْمُحْسِنِينَ وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا خَمَلْتَهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعْتَهُ كُرْهًا وَ حَمَلَهُ وَ فَصَّالَهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا... آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ... وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ
۱۱۶	ذاریات/ ۱۶	آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ	محسینین	مکملی	
۱۱۷		محسینین	فی أموالهم حق ...	اشتدادی	
۱۱۸	نجم/ ۳۱	يَجْزِي بِالْحَسَنَى	الذین أحسنوا	مکملی فعل و مفعول	وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحَسَنَى
۱۱۹		أساؤا	أحسنوا	تقابلی	
۱۲۰	رحمن/ ۶۰	جزاء الإحسانِ	الإحسانِ	مکملی (استثناء: مبتدا و خبر)	هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ
۱۲۱	مروسلات/ ۴۱-۴۴	المتقين	لمحسینین	اشتدادی	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلَالٍ وَ عُيُونٍ. وَ فَوَاكِهَ مِمَّا يَشْتَهُونَ. كُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. إِنَّا كَذَلِكُمْ نَجِّزِي الْمُحْسِنِينَ
۱۲۲		نعمت‌های بهشتی	المحسینین	مکملی	

در جدول بالا (جدول ۱)، تمام همنشین‌های کلیدی احسان در بافت آیات، احصاء شده است. حال در قدم بعدی، لازم است این همنشین‌ها گونه‌شناسی شده و در مقولات جداگانه، دسته‌بندی شوند.

۱-۲-۳. مقوله‌بندی همنشین‌های احسان

مقوله‌بندی همنشین‌های احسان، قدمی است که ما را به سمت تفسیر موضوعی آیات احسان رهنمون خواهد کرد. از طریق مقوله‌بندی همنشین‌ها است که مشخص خواهد شد قرآن کریم درباره‌ی چه ابعادی از مفهوم احسان سخن گفته و چگونه این مفهوم را بسط و گسترش داده است. مروری بر همنشین‌ها (نک: جدول ۱) نشان می‌دهد؛ می‌توان آن‌ها را در قالب شش مقوله جداگانه دسته‌بندی کرد. این مقولات شش‌گانه عبارت‌اند از: پذیرندگان احسان، مصادیق احسان، مصادیق محسین، شرط مقبولیت احسان، آثار احسان (آثار دنیوی، آثار اخروی و آثار احسان در رابطه با خدای متعال) و در نهایت مفاهیم متقابل احسان.

۱-۱-۲-۳. پذیرندگان احسان

پذیرندگان احسان، آن دسته از همنشین‌های احسان در قرآن هستند که متعلق احسان قرار گرفته و در واقع، افرادی هستند که احسان نسبت به آن‌ها انجام می‌گیرد. از لحاظ کاربرد نحوی، پذیرندگان احسان در غالب موارد، واژگانی هستند که با حرف جرّ باء، مجرور شده و متعلق به مصدر «احسان» می‌باشند. تنها در یک مورد، واژه پذیرنده «أنفس» با حرف جرّ لام، مجرور شده و متعلق به صورت فعلی «أحسنتم» شده است. در جدول زیر، پذیرندگان احسان به همراه بسامد کاربرد (تعداد موارد) و نیز آدرس آیات مورد نظر فهرست شده‌اند:

ردیف	پذیرنده	بسامد	آدرس (ها)
۱	بالوالدین	۴	بقره/۸۳؛ نساء/۳۶؛ انعام/۱۵۱؛ اسراء/۲۳
۲	ذی القربی	۲	بقره/۸۳؛ نساء/۳۶
۳	الیتیمی	۲	بقره/۸۳؛ نساء/۳۶
۴	المساکین	۲	بقره/۸۳؛ نساء/۳۶
۵	الجار ذی القربی	۱	نساء/۳۶
۶	الجار الجنب	۱	نساء/۳۶
۷	الصاحب بالجنب	۱	نساء/۳۶
۸	ابن السبیل	۱	نساء/۳۶
۹	ما ملکت أیمانکم	۱	نساء/۳۶
۱۰	لأنفسکم	۱	اسراء/۷

۲-۱-۲-۳. مصادیق احسان

مصادیق احسان در قرآن کریم، مواردی از همنشین‌های احسان هستند که عموماً با آن رابطه اشتدادی برقرار کرده‌اند. این موارد حوزه‌ای معنایی را شکل می‌دهند که مؤلفه مشترک آن‌ها آن است که هر کدام به یکی از فضایل اخلاقی یا کمالات الهی اشاره می‌کنند و می‌توانند مصداق

احسان و نیک‌کرداری باشند:

ردیف	مصادیق	بسم‌د	آدرس(ها)
۱	اتفاق فی سبیل الله	۲	بقره/۱۹۵؛ آل عمران/۱۳۴
۲	صبر	۲	هود/۱۱۵؛ یوسف/۹۰
۳	تقوا	۹	آل عمران/۱۷۲؛ نساء/۱۲۸؛ مائده/۹۳؛ نحل/۳۰؛ نحل/۱۲۸؛ زمر/۱۰؛ مرسلات/۴۱-۴۴؛ یوسف/۹۰؛ حج/۳۷
۴	کظم غیظ	۱	آل عمران/۱۳۴
۵	عفو عن الناس	۱	آل عمران/۱۳۴
۶	استجابت خدا و رسول	۱	آل عمران/۱۷۲
۷	صلح بین زن و شوهر	۱	نساء/۱۲۸
۸	عفو و صفح (در برابر اهل کتاب)	۱	مائده/۱۳
۹	نصیحت لله و الرسول	۱	توبه/۹۱
۱۰	عدم تخلف از رسول و عدم روی گردانی از او	۱	توبه/۱۲
۱۱	قول کریم با والدین	۱	اسراء/۲۳
۱۲	ایمان و عمل صالح	۱	کهف/۳۰
۱۳	جهاد فی الله	۱	عنکبوت/۶۹

۳-۲-۱-۳. مصادیق محسنین

در قرآن کریم، افرادی به عنوان «محسنین» شناسایی شده و به عنوان اسوه و الگو به مؤمنان معرفی می‌شوند. محسنین در قرآن عمدتاً از انبیاء الهی هستند و تنها در یک مورد، خدای متعال نیز در مقام احسان کننده قرار گرفته است. در جدول زیر، مصادیق محسنین آورده شده‌اند:

ردیف	مصادیق محسنین	بسم‌د	آدرس(ها)
۱	ابراهیم (ع)	۲	صافات/۱۰۹-۱۱۰؛ انعام/۸۴
۲	یوسف (ع)	۴	یوسف/۲۲، ۵۶، ۵۸، ۹۰
۳	نوح (ع)	۲	صافات/۷۹-۸۰؛ انعام/۸۴
۴	موسی و هارون	۱	صافات/۱۲۰-۱۲۱
۵	الیاس (ال یاسین)	۱	صافات/۱۳۰-۱۳۱
۶	خدای متعال	۱	قصص/۷۷؛ یوسف/۱۰۰

۳-۲-۱-۴. شروط مقبولیت احسان

شروط مقبولیت احسان عبارت است از؛ شرطی که خدای متعال برای پذیرش احسان محسنین از جانب خودش قرار داده است. این شرط، همانا عبادت خدای متعال و عدم شرک و ورزیدن به او است. این شرط با تعابیر گوناگون دیگری نیز در آیات بیان شده است که در جدول زیر به آن‌ها اشاره می‌گردد:

ردیف	شروط	بسم‌د	آدرس(ها)
۱	أسلم وجهه لله	۳	بقره/۱۲؛ نساء/۱۲۵؛ لقمان/۲۲
۲	لا تعبدون إلا الله / اغْبُدُوا الله و لا تُشْرِكُوا به شَيْئاً	۴	بقره/۸۳؛ نساء/۳۶؛ انعام/۱۵۱؛ اسراء/۲۳
۳	خواستن (خالصانه) خدا، رسول و دار آخرت	۱	احزاب/۲۹

۵-۱-۲-۳. آثار احسان

مقوله آثار احسان، آن دسته از همنشین‌های احسان را در برمی‌گیرد که به نوعی به یکی از آثار احسان در دنیا یا در آخرت و یا در نسبت انسان با خدای متعال بازمی‌گردند. در قرآن کریم به آثار و نتایج احسان به صورت گسترده پرداخته شده است و آیات در این باره فراوان وجود دارد. در جدول زیر، تمام این آثار با تعیین نوع (دنیوی، اخروی، الهی)، بسامد و آدرس کاربرد ذکر شده است:

ردیف	اثر	نوع اثر	بسامد	آدرس(ها)
۱	أجر عظیم	اخروی	۳	بقره/۱۱۲؛ آل عمران/۱۷۲؛ احزاب/۲۹
۲	لا خوف علیهم و لا هم یحزنون	دنیوی	۱	بقره/۱۱۲
۳	نزید (افزودن)	دنیوی	۲	بقره/۵۸؛ اعراف/۱۶۱
۴	غفران خطایا	اخروی	۲	بقره/۵۸؛ اعراف/۱۶۱
۵	الله یحبّ المحسنین	الهی	۴	آل عمران/۱۳۴؛ آل عمران/۱۴۸؛ مائده/۱۳؛ مائده/۹۳
۶	آتاهم الله ثواب الدنيا	دنیوی	۱	آل عمران/۱۴۸
۷	حسن ثواب الآخرة	اخروی	۱	آل عمران/۱۴۸
۸	جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ (نعمات بهشتی)	اخروی	۲	مائده/۸۵؛ مرسلات/۴۱-۴۴
۹	هدایت	دنیوی	۳	انعام/۸۴؛ عنکبوت/۶۹؛ لقمان/۳
۱۰	رَحْمَتُ اللَّهِ	دنیوی	۳	اعراف/۵۶؛ یوسف/۵۶؛ لقمان/۳
۱۱	رضی الله عنهم و رضوا عنه	الهی	۱	توبه/۱۰۰
۱۲	کُتِبَ لَهُمْ عَمَلٌ صَالِحٌ	الهی	۱	توبه/۱۲۰
۱۳	الْخَسَنَى و زیاده / حسنة في هذه الدنيا	دنیوی	۴	یونس/۲۶؛ نحل/۳۰؛ زمر/۱۰؛ نجم/۳۱
۱۴	لَا يَرْهَقُ وُجُوهُهُمْ قَتْرٌ و لَا دَلَّةٌ	اخروی	۱	یونس/۳۷
۱۵	إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ	اخروی	۲	هود/۱۱۵؛ یوسف/۵۶
۱۶	آتیناه حکما و علما	دنیوی	۲	یوسف/۲۲؛ قصص/۱۴
۱۷	مَكَّنَا... فِي الْأَرْضِ يَنْبُؤًا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ	دنیوی	۱	یوسف/۵۶
۱۸	دار الآخرة خیر	اخروی	۱	نحل/۳۰
۱۹	إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُحْسِنِينَ	الهی	۲	نحل/۱۲۸؛ عنکبوت/۶۹
۲۰	بشارت	دنیوی	۱	حج/۳۷
۲۱	اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى	دنیوی	۱	لقمان/۲۲
۲۲	سلام (از جانب خداوند)	الهی	۲	صافات/۷۹-۸۰؛ صافات/۱۰۹
۲۳	آسان شدن ابتلائات (نجات اسماعیل از ذبح)	دنیوی	۱	صافات/۱۰۴-۱۰۵
۲۴	لَهُمْ مَا يَشَاؤُنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ	اخروی	۱	زمر/۳۴
۲۵	آخذین ما آتاهم ربهم	اخروی	۱	ذاریات/۱۶
۲۶	الإحسان (جزاء الإحسان)	اخروی	۱	رحمن/۶۰

۶-۱-۲-۳. مفاهیم متقابل احسان

برخی از همنشین‌های احسان نیز مفاهیمی هستند که با آن، رابطه‌ی معنایی تقابلی دارند. مفاهیم تقابل نیز به نوبه خود می‌توانند یکی از مؤلفه‌های معنایی احسان را در مقابل تقابل نشان دهند. همچنین این واژگان به یافتن جانشین‌های واژه احسان نیز یاری می‌رسانند. چرا که اگر مفهومی در قرآن کریم در تقابل با این واژگان به کار رفته باشد، در واقع جانشین احسان محسوب خواهد شد. در

جدول زیر، مفاهیم و بسامد کاربرد و آدرس آیات آن آمده است:

ردیف	مفهوم متقابل	بسامد	آدرس (ها)
۱	افساد	۲	اعراف/۵۶؛ قصص/۷۷
۲	اسائه	۲	نجم/۳۱؛ اسراء/۷
۳	ظلم	۲	احقاف/۱۲؛ صافات/۱۱۳
۴	منکر	۱	نحل/۹۰

۴. مفاهیم جانشین احسان

در معناشناسی ساختاری، علاوه بر روابط همنشینی، روابط جانشینی نیز از اهمیت خاصی برخوردار هستند. مقصود از روابط جانشینی، امکان جایگزینی یک واحد زبانی به جای واحد دیگر در زنجیره‌ای مشابه است (بی‌برویش، ۱۳۷۴، ص ۳۱). به عبارت دیگر، جانشینی هنگام «انتخاب» یک واحد زبانی از درون یک حوزه‌ی معنایی، خود را نشان می‌دهد و در مقابل، همنشینی در مرحله «ترکیب» نمایان می‌شود. جانشینان یک واژه در کلام، عناصری هستند که می‌توانستند فی‌الجمله به جای آن واژه بیانند، اما اکنون غایب بوده و نیامده‌اند.

۴-۱. روش کشف مفاهیم جانشین

از حیث عملیاتی، منظور از جانشین، «همنشین همنشین» است. جانشین مفهوم احسان، واژه‌ای است که با احسان دارای همنشین مشترک باشد. رابطه جانشینی، خود می‌تواند دارای قوت و ضعف باشد. هر چه تعداد دفعات کاربرد مفهوم احسان و واژه جانشینش با همنشین مشترکشان بیشتر باشد، رابطه جانشینی قوی‌تر خواهد بود. همچنین ملاک دیگر، تنوع همنشین‌های مشترک است. بدین معنا که هر چه واژه جانشین با مفهوم احسان، دارای همنشین‌های مشترک بیش‌تری باشد، رابطه جانشینی آن قوی‌تر خواهد بود. بر همین اساس، مفاهیم عمل صالح و برّ، بیشترین رابطه جانشینی را با احسان برقرار می‌کنند که در ادامه، به آنها می‌پردازیم.

۴-۲. جانشین‌های مهم احسان در قرآن ۴-۲-۱. عمل صالح

عمل در لغت به معنای هر فعلی است که انسان از روی قصد انجام می‌دهد. مفهوم عمل از فعل، خاص‌تر و محدودتر است، چرا که گاه، «فعل» درباره‌ی اشیاء جامد نیز به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۶۵۱). واژه صالح از ریشه «صَلَح» است که در بیشتر موارد، در باب افعال به کار می‌رود. در قرآن کریم گاه، «صَلَح» در مقابل «فَسَاد» و گاه در مقابل «سَيِّئَة» به کار رفته است. (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۴۱۲) همچنین صَلَح ضِدّ فساد است و معنای ریشه‌ای و اصلی این واژه، سلامت از فساد و تباهی است. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ص ۳۰۷). برای «صَلَح» از واژه‌ی عَمِل استفاده شده است، در حالیکه به عنوان مثال برای «خیر» واژه‌ی فَعَلَ نیز به کار رفته است؛ مانند «وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فَعَلْ

الْخَيْرَاتِ» (انبیاء/۷۳).

در قرآن کریم هر دو واژه «احسان» و «عمل صالح» در برابر اسائه و سیئه قرار گرفته اند و بدین دلیل، جانشین یکدیگر محسوب می‌شوند. در یک آیه می‌فرماید: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا» (جاثیه/۱۵) که بیانگر تقابل عمل صالح با اسائه است و در آیه‌ای دیگر، اسائه در مقابل احسان قرار می‌گیرد: «وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيُجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى» (نجم/۳۱).

۲-۲-۴. بَرّ (و بَرّ)

بَرّ در قرآن به سه معنی آمده است و ریشه همه آنها یکی است. معنی اصلی کلمه، «خشکی» می‌باشد و چون خشکی توأم با وسعت است، بدین سبب به نیکی وسیع، بَرّ (به کسر) و به بسیار نیکی کننده بَرّ (به فتح) گفته‌اند (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۵۱-۲۵۳). گروهی از مفسران نیز بَرّ را به معنای گستردگی خیر و معروف معنا کرده‌اند (زمخشری، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۳۳).

تفاوت میان بَرّ و خیر از نظر لغت عرب این است که؛ بَرّ نیکوکاری توأم با توجه و از روی قصد و اختیار است، ولی خیر به هر نوع نیکی که به دیگری بشود اگر چه بدون توجه باشد، اطلاق می‌گردد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۲)

یکی از واژگانی که واسطه جانشینی میان بَرّ و احسان را فراهم می‌آورد، «انفاق» است. در آیه‌ای آمده است: «لَنْ تَأْلَوْا الْبِرَّ حَتَّى تُتَفَقَّهُوا بِمَا تُجِبُونَ» (آل عمران/۹۲) و در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «وَأَنْفَقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تَقْتُلُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره/۱۹۵). همشین شدن واژه «انفاق» با هر دو مفهوم «احسان» و «بَرّ» نشان از این دارد که انفاق نه تنها از مصادیق احسان است، از مصادیق بَرّ نیز می‌باشد و این به نوبه خود نشان از جانشینی مفهوم بَرّ به جای احسان دارد..

در موردی دیگر، هر دو واژه بَرّ و احسان با «والدین» همشین شده‌اند. در آیه‌ای مانند «وَبِرًّا بِالْوَالِدِيهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا» (مریم/۱۴) شاهد همشینی بَرّ با والدین هستیم. البته بَرّ در اینجا صفت بَرّ و به معنای بسیار نیکوکار است. در کنار آن، در آیه «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» (اسراء/۲۳) شاهد همشینی احسان با والدین هستیم. این نیز دلیل دیگری بر جانشینی این دو مفهوم است.

۵. مفاهیم متقابل احسان

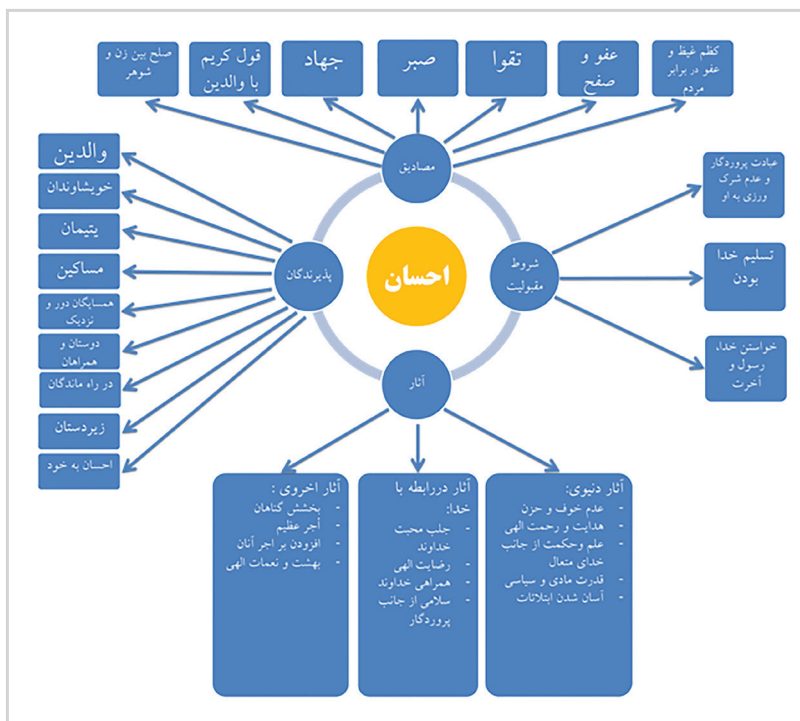
با توجه به جدول ۱، مفاهیمی که در تقابل با احسان از حیث معنایی قرار گرفته‌اند، واژگانی مانند منکر، فساد، اسائه و ظلم هستند. از این چهار مورد، دو مورد «اسائه» و «ظلم» بیش از بقیه در تقابل با احسان به کار رفته‌اند.

با بررسی واژه‌های متقابل احسان همچون ظلم و اسائه چنین به دست می‌آید که احسان، برخلاف

این واژگان، عملی است که حق را ادا نموده و خوبی آن آشکار بوده و سبب بهجت و سرور می‌گردد. لذا معنای نهایی احسان، انجام هر عمل نیکویی است که نیکی آن آشکار و مطلوب بوده، هم حُسن فعلی در آن لحاظ شده و هم حُسن فاعلی و فرد، آن عمل را در نیکوترین جایگاه و به عنوان عمل عبادی، در قالب فضل و بخشش و در راستای شادی دیگران و به هدف دستیابی به قُرب الهی انجام می‌دهد.

۶. نتیجه گیری

با توجه به تحلیل ساختاری واژه احسان در قرآن کریم و مقوله‌بندی هم‌نشین‌های آن، می‌توان نتایج حاصل را در نموداری به شکل زیر نمایش داد:

بر اساس آنچه از معناشناسی ساختاری واژه احسان در قرآن کریم و مقوله‌بندی هم‌نشین‌های احسان به دست آمد، می‌توان نتایجی روشن درباره این مفهوم کلیدی قرآنی گرفت.

نخست آنکه؛ احسان برای مقبول واقع شدن نزد پروردگار، نیاز به زمینه‌ها و شروطی دارد. مهمترین شرط مقبولیت احسان، تسلیم بودن در پیشگاه خدا، عبادت او و عدم شرک‌ورزی به او است تا آنجا که حتی احسان به والدین که در قرآن کریم بارها به آن اشاره شده است، نباید موجب آن شود که انسان به اعتقادات والدین مُشرک خود، متمایل شده و از آنان پیروی کند. خداوند از ما نسبت به والدین، احسان می‌خواهد و نه اطاعت بی‌قید و شرط.

دوم آنکه؛ احسان در قرآن دارای مصادیق متعددی است. مهمترین مصداق کار نیک نزد خدای متعال، همانا «تقوا»ی الهی، صبر و جهاد در راه خدا است. پس از آن، فضایل و ملکات اخلاقی نیکو مانند؛ فروبردن خشم در هنگام عصبانیت، عفو و گذشت، کریمانه سخن گفتن با والدین و ایجاد صلح بین زن و شوهر نیز از مصادیق احسان شمرده شده است. بنابراین از منظر قرآن کریم، احسان یا نیکوکاری امری فراتر از یک عمل اخلاقی صرف است.

سوم آنکه؛ در قرآن کریم، افرادی که مستحق دریافت احسان از جانب ما هستند (پذیرندگان احسان)، بر اساس یک اولویت‌بندی مشخص شده‌اند. در مرتبه نخست، والدین فرد بیش‌ترین استحقاق را برای دریافت احسان دارند.

در درجه بعد، خویشاوندان و آشنایان قرار می‌گیرند. یتیمان و مساکین نیز به جهت آنکه محتاج احسان از سوی دیگران هستند در مرتبه سوم و چهارم هستند. بعد از آن، همسایگان دور و نزدیک، دوستان، در راه ماندگان و زبردستان و بندگان قرار می‌گیرند. همچنین انسان می‌تواند نسبت به خود نیز احسان داشته باشد و احسان به خود از منظر قرآن کریم، در واقع همان احسان به دیگران است که ثمره‌اش به خود ما بازمی‌گردد: «إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ...» (اسراء/7).

در نهایت، احسان چه در بعد فردی و چه در بعد اجتماعی آن، دارای آثار و برکات فراوانی، چه از حیث دنیایی، چه از حیث آخرتی و چه نزد پروردگار عالم است. دوری از ترس و نگرانی، برخورداری از هدایت و رحمت الهی، دریافت علم و حکمت از جانب پروردگار عالم، دستیابی به قدرت سیاسی و مادی، آسان شدن ابتلائات و تمسک به ریسمان محکم الهی، تنها بخشی از آثار دنیایی احسان هستند. آثاری اخروی احسان برای فرد مُحسن عبارت است از؛ بخشش گناهان، افزوده شدن بر اجر او و برخورداری از نعمات الهی در بهشت است. اما فراتر از این‌ها، فرد مُحسن، نزد خداوند جایگاهی ویژه دارد که موجب جلب محبت خداوند به او، دریافت رضایت وی و برخورداری از همراهی الهی می‌شود. خداوند بر محسنین «سلام» می‌فرستد و همین آنان را کفایت می‌کند.

با توجه به آنچه گذشت مشخص می‌شود احسان در قرآن کریم تنها به معنای کمک مالی به نیازمندان یا حتی عام‌تر از آن، مطلق انجام کارهای نیک نیست. بلکه احسان نزد خدای متعال جایگاهی بسیار والا دارد و با رعایت شروطی می‌تواند انسان را به نهایت کمال که همانا رضای الهی است برساند.

منابع

قرآن کریم

- ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۴). لسان العرب، بیروت، دار صادر.
- احمد ابن فارس، ابوالحسین (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغه، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۱). جزوه گنجواژه قرآن کریم، ساختار معنایی بر اساس یک رابطه شبکه‌ای، مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع).
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۳). «معناشناسی حسن و قبح در قرآن و احادیث»، دوفصلنامه مطالعات روشناسی دینی، شماره دوم.
- دهقان، علی (۱۳۹۶). «بررسی حوزه معنایی دانایی در قرآن کریم با سه رویکرد ساختاری، ریشه‌شناسی و مطالعه سیاقی»، رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس، رشته علوم قرآن و حدیث.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت، دار القلم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۶۹). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، مرتضوی، تهران.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، مصحح: مصطفی حسین احمد، بیروت: دار الکتب العربی، چاپ سوم.
- سلمان نژاد، مرتضی (۱۳۹۱). معنی شناسی تدبیر در قرآن کریم، کارشناسی ارشد، استاد راهنما: احمد پاکتچی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین و مطلع النیرین. محقق/مصحح: احمد حسینی اشکوری، تهران: مرتضوی، چاپ سوم.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ دهم.
- Dillmann, A. (1970). *Lexicon linguae aethiopicae*. Рипол Классик.
- Gesenius, W. (1898). *A Hebrew and English lexicon of the Old Testament: with an appendix containing the Biblical Aramaic*. Clarendon Press.